

ORTA ƏSRLƏR İSLAM FƏLSƏFƏSİNDƏ ƏDALƏT MƏSƏLƏSİ

Günəl Heydərova

doktorant, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**

gunelheyderova9900@icloud.com

<https://orcid.org/0000-0001-5784-2418>

Xülasə. Ədalət məsələsi Quranın əsas prinsiplərindən biridir. Orta əsrlərdə İslamın geniş yayılmasında da Quranın ədalət prinsipinin tətbiqi önəmli yer tutmuşdur. İslam dünyasında sürətli inkişaf ədalət prinsipinin əsas tutulması sayəsində mümkün olmuşdur. İslam dövlətlərinin yüksəlişini sosial ədalət prinsipinə önəm vermək şərtləndirmişdir. İslam cəmiyyətlərinin tarixin çətin sınaqlarından çıxması və öz mövcudluqlarını qorumaları da, ədaləti rəhbər tutmaqla mümkün olmuşdur. Ədalətin din, fəlsəfə, təsəvvüf, poeziya kimi sahələr tərəfindən təbliği, geniş vüsət almışdır. İslamın güclənməsi ilə paralel olaraq, müstəqil bir sahə kimi, əxlaq elmi də inkişaf etməyə başlayırdı. İslam coğrafiyası genişlənərək fərqli mədəniyyətləri də əhatə etdikcə, daha universal əxlaq təlimlərinə ehtiyac artırdı. Bu kontekstdə İslam dünyasında çoxsaylı əxlaq təlimləri meydana gəlmişdir.

Açar sözlər: İslam, orta əsrlər, fəlsəfə, etika, ədalət, cəmiyyət, nizam

ПРОБЛЕМА СПРАВЕДЛИВОСТИ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСЛАМСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Гюнель Гейдарова

Резюме. Справедливость является одним из основополагающих принципов Корана. Этот принцип сыграл ключевую роль в широком распространении ислама в Средние века. Возникновение исламских государств, стало возможным благодаря соблюдению принципа социальной справедливости. Следуя этому принципу, исламские общества стремились укреплять внутреннее единство и сохранять стабильность. Распространение ислама сопровождалось усилением интереса к философии, этике, поэзии, а также развитию суфизма. Одновременно с этим возникла потребность в универсальных этических учениях. В данном контексте в исламском мире сформировалось множество этических учений.

Ключевые слова: ислам, Средние века, философия, этика, справедливость, общество, порядок

THE PROBLEM OF JUSTICE IN MEDIEVAL ISLAMIC PHILOSOPHY

Gunel Heydarova

Abstract. Justice is one of the fundamental principles of the Quran. The principle of justice, as laid down in the Quran, was also of decisive importance for the widespread spread of Islam in the Middle Ages. The development of the Islamic world was made possible by the observance of the principle of justice. The emergence of Islamic states was conditioned by the observance of the principle of social justice. Following justice, Islamic societies managed to overcome difficult historical trials and preserve their existence. The propaganda of the principle of justice through such areas as religion, philosophy, Sufism and poetry became widespread. In parallel with the strengthening of Islam, ethics began to develop as an independent branch. As Islam expanded geographically and embraced various cultures, the need for more universal ethical teachings increased. In this context, many ethical teachings arose in the Islamic world.

Keywords: Islam, Middle Ages, philosophy, ethics, justice, society, order

Giriş. İslamın müqəddəs kitabı olan Quranın bilavasitə ədalət prinsipinə əsaslanması məlumdur. Quranda öz əksini tapan hər bir ayə və surədə ədalətə çağırış öz əksini tapır. Bu cəhətdən ədalət prinsipi İslam dinin mahiyyətini təşkil etməkdədir. Quranda əks olunan ədalət prinsipi orta əsrlərdə dini, mistik və fəlsəfi təlimlərdə də öz əksini tapmışdır. Orta əsr İslam mütəfəkkirləri daima ədalət məsələsinə böyük önəm vermişlər. Onların əsərlərində əxlaqın digər vacib sualları ilə yanaşı, ədalət məsələsinə də diqqət ayrılmışdır. Ədalət prinsipinin rəhbər tutulması din və fəlsəfədən siyasətə də sirayət etmişdir. Sosial mühitdə də dərin kök salan ədalət prinsipi orta əsrlərdə İslam mədəniyyətinin çiçəklənməsinə səbəb olmuşdur. Ədalət məsələsinə xüsusi olaraq diqqət ayıran İslam mütəfəkkirləri onu cəmiyyətin tarazlıq elementi və nizamlı fəaliyyət göstərməsi üçün vacib bir amil kimi səciyyələndirmişlər. Orta əsrlərdə İslam dünyasında ədalətin ən böyük bəşəri fəzilət olması fikri geniş yayılmışdır. İslamın qızıl dövründə ədalət hakimiyyətin təşkilində də ən vacib sistemyaradıcı elementlərdən birinə çevrildi; cəmiyyətin ahəngdar inkişafının əsası kimi təyin edildi, İslam fəlsəfəsi və ya hikmətin başlıca mövzusu oldu.

Ədalət əxlaqın əsas çıxış nöqtəsi kimi. İslamın qızıl dövründə cəmiyyətlərdəki ictimai harmoniya və daxili nizamın sürdürülməsi sosial ədalət prinsipinin bərqərar olması sayəsində mümkün olmuşdur. Düşünürük ki, orta əsrlərdə İslam dövlətlərinin tarixin çətin sınaqlarından çıxaraq öz mövcudluqlarını qorumaları da, böyük ölçüdə ədalət prinsipinə əməl etməyin kütləvi təşviq edilməsi sayəsində baş vermişdir. Bu dövərdə ədalət prinsipindən çıxış etmək dini, eləcə də fəlsəfi müstəvidə geniş təbliğ edilirdi. Ədalət məsələsi paralel olaraq İslam və fəlsəfədə daima önə çəkilirdi. İkili həqiqətlər nəzəriyyəsində ibn Rüşdün (1126-1198) bu həqiqətləri təşkil edən din və fəlsəfə arasında balans təmin etmək təşəbbüsləri də bu cəhətdən təsadüfi deyildi. *“Başlıca meyar olaraq fəlsəfəni deyil, dini götürməsinə baxmayaraq”* (9, s.44), ibn Rüşdün cəhdləri İslam fəlsəfəsi adına olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Orta əsrlərdə İslam cəmiyyətində ədalət prinsipinin sağlam əsaslar üzərində inşa edilməsi ümumilikdə İslamın ayaqda qalmasını da təmin etmişdir. Sosial ədalətin din, fəlsəfə, təsəvvüf, poeziya kimi cəmiyyətə nüfuzedicilərlə təərəfindən təbliği, ümumi düşmənlərə qarşı mübarizəni xeyli asanlaşdırmışdır. Müsəlmanların qısa bir müddətdə təhlükəyə qarşı konsolidasiya olmaları İslam dövlətlərinin xaçlılar və monqollar qarşısında duruş gətirmələrini şərtləndirmişdir. İslamdakı ədalət prinsipi sonrakı əsrlərdə onun qızıl dövrünün tamamlanmasının bərkəmi olan monqolların (1258-ci ildə Hülakülər dövlətinin Bağdadı işğal etmə tarixi İslamın qızıl dövrünün sonu olaraq qəbul edilir) da böyük ölçüdə bu dini qəbul etmələrinə şərait yaratmışdır.

Ədalətin fərdi planda əsas bəşəri meyar, sosial müstəvidə isə cəmiyyət daxilində əsas birləşdirici amilə çevrilməsi İslamın ümmət prinsipi ilə də yaxından əsləşirdi. Bilavasitə Quran mənşəli olan ümmət prinsipi bütün müsəlmanlara birlik, cəmlilik və qardaşlıq kimi keyfiyyətlər aşılayırdı. Bu mənada ədalət bir prinsip olaraq demək olar ki, bütün İslam mütəfəkkirlərinin görüşlərində əsas çıxış nöqtəsinə çevrilirdi. Hər bir mütəfəkkir digər əxlaqi məsələlərlə yanaşı, mütləq şəkildə ədalət məsələsinə də öz münasibətini bildirməyə çalışırdı. Onların əsərlərində əxlaqın sütununu təşkil edən ədalət anlayışı bilavasitə insanı insan kimi tamamlayan faktor kimi təyin edilirdi. Məsələn, Əbu Nəcib Sührəvərdi (1097-1168) yazır ki, *“bütün fəzilətlər ədalətlə kamala çatır”* (12, s.50). Sührəvərdi ədaləti bütün bəşəri fəzilətlərin məcmusu və kəşifdiyi ümumi nöqtə kimi təqdim edirdi. İnsanın ən əsas bəşəri keyfiyyəti olan əxlaqın bilavasitə ədalət vasitəsilə kamala yetdiyini göstərirdi. Əxlaqı ədalət ilə nizamladıqda və mütəmadi olaraq ona əməl olunduğu təqdirdə, insanın da tamlıq qazana biləcəyini vurğulayırdı. İslam alimi ədaləti birbaşa olaraq insan yetkinliyinin mizanı kimi qiymətləndirirdi. Sührəvərdinin fikirlərinə əsaslanaraq, bu yetkinlik fərdlərdən başlayaraq cəmiyyətdə tamamlanmış olur. İnsanın varlıq kimi kamilliyi cəmiyyətin də kamilliyini şərtləndirir. Bütün insanlara qarşı ədalətli davranmaq isə cəmiyyətdə hədəflənən sosial nizamı təmin edir. Ədalət sosial nizamın dərin kök salmasına və dövlətin qüdrətli olmasına xidmət edir.

Orta əsrlər İslam dünyasında kamilliyin əsas şərti olaraq təyin edilən ədalət prinsipi cəmiyyətdə bərabərliyin, insanlar arasında dözümlü münasibətlərin təmin edilməsi baxımından da əsas amil kimi dəyərləndirilirdi. İslamın qızıl dövründə əxlaq haqqında xüsusi əsər yazan Yəhya ibn Adi (893-974), ədaləti sosial həyatın mizanı kimi ayırd edirdi. Cəmiyyəti bilavasitə ədalət ölçüsündən çıxış edərək və əxlaqi dəyərlər əsasında inşa etməyin faydalarını sadalayırdı. O, ədaləti cəmiyyət

tərəzisinin bərabərlik daşı kimi səciyyələndirirdi. İbn Adi yazır ki, *“ədalət bərabərliyi təmin edən bölgüdür”* (6, s.38). Mütəfəkkirə görə, cəmiyyətdə ədalət prinsipi rəhbər tutularaq və onun əsasında aparılan istənilən bölgü harmoniyanın təmin olunması baxımından da məqsədəuyğundur. O, cəmiyyətdə gözlənilən ədalətli bölgü prinsipinin hərtərəfli inkişafa yol açacağına inanırdı. *“Təhzi b əl-əxlaq”* (Тахзиб аль-ахлак) adlı əsərində əxlaqi dəyər olan ədalətin universal səciyyə daşmasını göstərməyə çalışırdı. Yəhya ibn Adinin fikirlərini inkişaf etdirən Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusi (1201-1274) də yazırdı ki, *“ədalət bərabərlik və tarazlıq tələb edir”* (13, s.168). Başqa sözlə, bərabərlik və tarazlıq ədalətin əsas atributlarıdır. Ədalət prinsipi bu iki mühüm sütun üzərində ucalaraq bərqərar ola bilər. Bərabərlik və tarazlıq cəmiyyətdə sosial nizam formalaşdırır. Sosial nizam cəmiyyətin uzunömürlü olmasını təmin edir. Belə bir mühit bütün sahələr kimi, din və elmin inkişafına şərait yaratmış olur. İslamın qızıl dövründə bu iki mənəvi dəyər sisteminin harmonik olaraq yanaşı inkişafı onların hər ikisinin ilk öncə bərabərlik, tarazlıq və ədalətin əldə edilməsinə xidmət etmələrindən irəli gəlmişdir.

Ədalətin cəmiyyətdəki əxlaq mizanında tarazlığın əsası və sosial nizamın təməli olması fikrini ibn Xəldun (1332-1406) da davam etdirmişdir. O, *“Müqəddimə”* («Мукаддима» - «Введение») əsərində əxlaqi dəyərlərdən bilavasitə *“ədaləti insanlar arasında qurulan tərəzi”* (7, s.73) kimi xarakterizə edirdi. İbn Xəlduna görə, bu tərəzinin gözündə ağır gələn tərəfin ədalət olduğu müddətcə fəzilətli cəmiyyətin öz varlığını sürdürməsi də labüddür. Cəmiyyətdə fəzilətlərin ömrü uzun olduqca insanların xəşbətliyi də təmin olunur. Kamilliyin əsası olan ədalət xəşbətliyin də təməl şərtinə çevrilə bilər. İbn Xəldunun sosial ədalət konsepsiyası ümumilikdə dünyəvi prinsipləri ehtiva etməklə yanaşı, *“Quran ilə də səsleşməkdədir”* (2, s.339).

Artıq qeyd olunduğu kimi, İslamın qızıl dövründə ədalətin ən böyük bəşəri fəzilət olması fikri geniş yayılmışdı. Əksər alimlər ədalətə fəzilət, fəzilətə isə ədalət olaraq tərif verir, bu iki əxlaqi keyfiyyət arasında bərabərlik işarəsi qoyurdular. Bəzi alimlər isə ədaləti daha üstün tutaraq, onu fəzilətlərin cəmi kimi də dəyərləndirirdi. Bu mənada, əsərlərinə dəfələrlə təfsirlər yazılan Ədududdin əl-İci (1281-1353) *“ədaləti bütün fəzilətləri əhatə edən və onları bir araya gətirən fəzilət kimi tərif edirdi”* (3, s.51). Əl-İci ədaləti toplayıcı və cəmedici xarakterə malik əxlaqi dəyər kimi təqdim edirdi. Bütün fəzilətlərin bilavasitə ədalətdən təcəlli etdiyini əsaslandırmağa çalışırdı. Əl-İcinin əxlaq təlimini şərh edən Əlauddin əl-Kazeruni (ö.1355) də yazırdı ki, *“ədalət bütün fəzilətləri özündə cəmləşdirən fəzilətdir”* (4, s.66).

Digər tərəfdən, orta əsr İslam alimləri ədalətin insanın mənəviyyatına müsbət təsirləri məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirirdilər. Ədalət daxili aləmi qüvvələndirir. İnsanı yanlış seçimlər, ziddiyyətlər, təlatümlər və sonrakı peşmançılıqlardan qoruyur. İnsanda inam və iradə formalaşdırır. Onu məqsədyönlü fəaliyyət göstərməyə təşviq edir. Ədalət prinsipinin əsas tutulması insanı hamıya eyni gözlə baxmağa məcbur edir. Türk dilində yazılmış ilk əxlaq risalələrindən birinin müəllifi olan Kınalızadə Əli Əfəndiyə (1511-1571) görə də, *“ədalətin birinci şərti hamıya bərabər davranmaqdır”* (10, s.394). Mütəfəkkirə görə, heç bir ayırım etmədən hamıya qarşı bərabərlik nümayiş etdirmək ən üstün bəşəri keyfiyyətdir. Bu vacib xüsusiyyəti özündə formalaşdıran insan hətta düşməninin gözündə də hörmət qazana bilər, ədaləti rəhbər tutmaqla özünə qarşı olan münasibəti dəyişdirir.

Orta əsrlər İslam dünyasında ədalətin sosial miqyas alması insanın tərbiyəsi və davranışlarının islahı kimi məsələlərin vacibliyini da aktuallaşdırmış oldu. İslam alimləri tərəfindən ədalət prinsipinin insanlar arasında düzgün ünsiyyətin qurulmasında da əsas meyar kimi təqdim edilməsi yaygınlıq qazandı. Əsasən cəmiyyətlər şəklində təşkil edilən və alimlərə böyük ehtiramın olduğu İslam dünyasında ədalətin təşviqi bu baxımdan kifayət qədər asanlaşmış oldu. Qeyd edilən məqamlar insanın özünütərbiyə məsələsinə də aktuallaşdırdı. Cəmiyyətdə ədalətin bərqərar edilməsində bu mühüm amilin də əhəmiyyətini artırdı. Özünütərbiyə orta əsrlər İslam dünyasında əməl edilməsi zəruri olan məsələlərdən biri kimi, əxlaq prinsipinin əsasını təşkil edən əsas bəndə çevrildi. Digər tərəfdən, Quranda əks olunan əxlaq konsepsiyalarının da, demək olar ki hamısı insanın özünütərbiyə məsələsinin önəminə işarə edir. Orta əsrlər İslam dünyasında məşhur alimlərdən biri kimi tanınan ibn Miskəveyh (932-1030) *“Təhzi b əl-əxlaq”* əsərində yazır ki, *“ədalət insana elə bir keyfiyyət bəxş edir ki, o, əvvəlcə özünə qarşı mərhəmətli olmağı, sonra başqasına qarşı mərhəmətli olduğu dərəcədə ondan mərhəmət gözləməyi üstün tutur”* (8, s.36). İbn Miskəveyhə görə, ədalət bütövlükdə insanın

əxlaqını tarazlayır, onun mənəviyyatını kökləyir. Bu ikisinin vəhdətini təmin edərək insanın davranışlarını da təkmilləşdirir, onda özünə və digərlərinə münasibətdə adil davranma mədəniyyəti formalaşdırır. Ədalət ilk öncə insanın özünütərbiyəsindən başlayır. Ədalət fərdi əxlaqi keyfiyyətdən sosial mühitədək uzun bir yol keçir. Sosial ədalətin bərqərar olması fərd və cəmiyyət bağlamında gerçəkləşir.

Fərdilik ilə sıx şəkildə bağlı olduğu üçün sosial ədalətin bərqərar olması insanın öz hissləri və affektləri ilə mübarizə və onlar üzərində qələbəsi üçün əsasıdır. İnsanın nəfsinə qalib gəlməsi bilavasitə özünütərbiyə sayəsində mümkün olur. Bu mənada Cəlaləddin Dəvəni (1426-1502) yazır ki, “*ədalət qəzəbi və şəhvəti idarə edən ruhun vəziyyəti və ya gücdür*” (1, s.50). İnsanın iki başlıca daxili düşməni olan qəzəb və şəhvətə qalib gəlməsi, ədalətin doğuluşu üçün vacib şərtədir. İnsan öz nəfsinə məğlub olduqda onun ədaləti pozması qaçılmazdır. Məsələyə bu məntiqdən yanaşdıqda, insanın öz nəfsi üzərində qələbəsi, həm də ədalət ilə düz mütənasiblik təşkil etməkdədir. Mahiyyət etibarilə nəfsin məğlubluğu ədalətin doğuluşudur. Bu mənada, İslamın qızıl dövründə tanınmış hüquqşünaslardan olan Maverdi (972-1058) ədaləti insaf və mərhəmətin də əsas şərti kimi dəyərləndirirdi. O yazır ki, “*insaf xalqın vəziyyətini yaxşılaşdırır, məmləkətin işlərini qaydaya salan ədalətdir*” (11, s.66). Başqa sözlə, ədaləti özünə yol tutaraq nəfsinə qalib gələn və mərhəmətli davranan insan kamil insandır. Maverdinin məntiqinə əsaslanaraq, bu ölçülərə cavab verən insanlardan mütəşəkkil cəmiyyətin hüquq sistemi də bilavasitə ədalətin nümunəsidir. Tərbiyə, təhsil, din, elm və hüququ mümkün qədər düzgün uzlaşdırmağa müvəffəq olmuş orta əsr İslam dünyası özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Belə bir mühitdə əxlaqın əsasını təşkil edən ədalət özünə yer tapa bilmiş və cəmiyyətlərin inkişafını şərtləndirmişdir. Bu vacib məqam və ya əxlaq adına böyük nailiyyəti “Xosrov və Şirin”də poetik çalarlarla ifadə edən Nizami Gəncəvi (1141-1209) yazır ki, “*ədalətin önündə bütün bəlalər hədərdir*” (5, s.40).

Nəticə. Orta əsrlərdə Quranın əsas prinsipləri İslamın fəlsəfi və əxlaqi təlimlərinin də formalaşmasını təmin etdi. Bu dövrdə ədalət məsələsi istər Quran, istərsə də İslam fəlsəfi mətnlərində əsas çıxış nöqtəsi kimi nəzərdən keçirilməyə başladı. Fərqli dini, mistik, fəlsəfi təlimlərin işləyib hazırladığı əxlaq təlimləri artdı. Orta əsrlərdə İslam dünyasında əxlaqi məsələlərin tədqiqi mütəfəkkirlər arasında geniş vüsət almışdır. Ədalət İslamın başlıca sosial prinsiplərindən olan ümmət prinsipinin mərkəzinə yerləşdirilməklə, başlıca əxlaq qanunu qismində kütləvilik qazanmış oldu. Ədalət orta əsrlər İslam dünyasında hakimiyyətdən fəlsəfəyədək, həyatın bütün sahələrinə hakim kəsildi. Aparıcı prinsipə çevrildi. İslamın digər İbrahimi dinlərdən olan xristianlıq və yəhudiliklə qonşuluğu ədalət məsələsinə önəmi, eləcə də məsuliyyətini bir qədər də artırır. Ədalət prinsipinin təbliği orta əsrlərdə İslamın qızıl dövrünü şərtləndirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Devvani, C. Ahlak-ı Celali / C.Devvani. Çeviri: Ejder Okumuş. – Ankara: Fecr Yayınları, – 2020. – 263 s.
2. Dion, Michel. Ibn Khaldun’s Concept of History and the Quranic Notions of Economic Justice and Temporality // Timing and Temporality in Islamic Philosophy and Phenomenology of Life. Edited by Anna-Teresa Tymieniecka. – Dordrecht: Springer, – 2007. – pp.323-340.
3. El-İci, A. Ahlaku Adudüddin / A.El-İci. Çeviri İlyas Çelebi. – Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, – 2019. – 96 s.
4. El-Kazeruni, A. Ahlak-i Adudiyye Şerhi (Şerhu’l-Ahlaki’l-Adudiyye) / Alaüddin El-Kazeruni. – İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, – 2014. – 220 s.
5. Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin / Nizami Gəncəvi. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2018. – 440 s.
6. İbn Adi, Y. Ahlak Eğitimi (Tehzibü’l-Ahlak) / Yahya İbn Adi. – İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, – 2013. – 166 s.
7. İbn-i Haldun. Mukaddime / İbn-i Haldun. Çeviri: Halil Kendir. Cilt 1. – İstanbul: Yeni Şafak, – 2004. – 449 s.
8. İbn Miskeveyh. Ahlak Eğitimi (Tehzibü’l-Ahlak) / İbn Miskeveyh. Çevirmenler: Abdulkadir Şener, Cihat Tunç, İsmet Kayaoğlu. – İstanbul: Büyüyenay Yayınları, – 2017. – 265 s.

9. İbn Rüşd. Din - Felsefe Tartışması / İbn Rüşd. Türkçesi: Hüsen Portakal. – İstanbul: Cem Yayınevi, – 2011. – 105 s.
10. Kınalızade, A.E. Ahlak-ı Alai ve Devlet Ahlakı / A.E.Kınalızade. – İstanbul: Çağdaş Kitap, – 2020. – 446 s.
11. Maverdi. Dürerü’s-Süluk fi Siyaseti’l-Müluk (Maverdi’nin Siyasetnamesi) / Maverdi. – İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, – 2019. – 196 s.
12. Sühreverdi, Ebu N. Yönetenlerin Yönetimi (Nehcu’s-süluk fi Siyaseti’l-Müluk) / Ebu N.Sühreverdi. – İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, – 2015. – 239 s.
13. Tusi, N. “Əxlaqi-nasiri” / Nəsirəddin Tusi. – Bakı: Heydər Əliyev Fondu, – 2009. – 400 s.

Rəyçi: f.f.d., dos. Sevinc Həsənova